

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١٤١٤

دانشگاه تهران
دانشکده حقوق و علوم سیاسی

آزادی دینی از منظر حقوق بین الملل

نگارش:
سعید رهائی

استاد راهنما:
دکتر جمشید ممتاز

اساتید مشاور:
دکتر عباسعلی کدخدایی
دکتر امیرحسین رنجبریان

کتابخانه اساتید مشاوران
مکتب

رساله جهت دریافت مدرک دکتری حقوق بین الملل ۲ ۱۳۸۹/۷/

۱۴۱۹۴۴

بهار ۱۳۸۹

جمهوری اسلامی ایران
دانشگاه تهران

شماره _____
تاریخ _____
پیوست _____

اداره کل تحصیلات تکمیلی

باسمه تعالی

تعهد نامه اصالت اثر

اینجانب سعید هاشمی متعهد می شوم که مطالب مندرج در این پایان نامه / رساله حاصل کار پژوهشی اینجانب است و به دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این پژوهش از آنها استفاده شده است ، مطابق مقررات ارجاع و در فهرست منابع و مأخذ ذکر گردیده است. این پایان نامه / رساله قبلاً برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است . در صورت اثبات تخلف (در هر زمان) مدرک تحصیلی صادر شده توسط دانشگاه از اعتبار ساقط خواهد شد .

حقوق و علوم

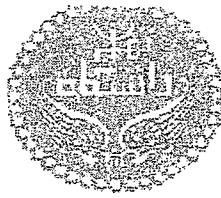
کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به پریس / دانشکده / مرکز دانشگاه تهران می باشد .

نام و نام خانوادگی دانشجو

امضای
سعید هاشمی

آدرس : خیابان انقلاب اول خیابان فجر رازی - پلاک ۵ کد پستی : ۱۳۰۴۵/۵۶۸

فاکس : ۶۴۹۷۳۱۴

دانشکده حقوق و علوم سیاسی
گروه آموزشی حقوق عمومی
گواهی دفاع از رساله دکتری

هیات داوران رساله دکتری : آقای سعید رهائی

گرایش :

در رشته : حقوق بین الملل

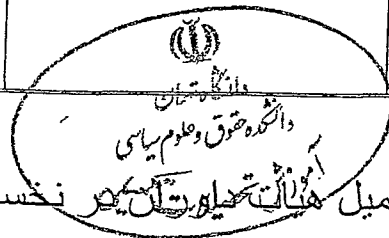
با عنوان : آزادی دینی از منظر حقوق بین الملل

ارزیابی نمود .

کامل (نمره ۱۹.۵)

با درجه ۱۳۸۹/۴/۲۲ را در تاریخ

ردیف	مشخصات هیات داوران	نام و نام خانوادگی	مرتبه دانشگاهی	دانشگاه یا موسسه	امضاء
۱	استاد راهنما استاد راهنمای دوم (حسب مورد)	دکتر جمشید ممتاز	استاد	دانشکده حقوق و علوم سیاسی	
۲	استاد مشاور	دکتر عباسعلی کدخدائی	دانشیار	دانشکده حقوق و علوم سیاسی	
۳	استاد مشاور دوم (حسب مورد)	دکتر امیرحسین رنجبریان	استادیار	دانشکده حقوق و علوم سیاسی	
۴	استاد مدعو خارجی	دکتر سیدمصطفی محقق داماد	استاد	دانشگاه شهید بهشتی	
۵	استاد مدعو خارجی	دکتر سیدقاسم زمانی	استادیار	دانشگاه علامه طباطبائی	
۶	استاد مدعو داخلی	دکتر سیدباقر میرعباسی	دانشیار	دانشکده حقوق و علوم سیاسی	
۷	استاد مدعو داخلی	دکتر ابراهیم موسی زاده	استادیار	دانشکده حقوق و علوم سیاسی	
۵	معاون یا نماینده معاون تحصیلات تکمیلی دانشکده	دکتر سیدباقر میرعباسی	دانشیار	دانشکده حقوق و علوم سیاسی	

تذکر : این برگه پس از تکمیل هیات داوران در نخستین صفحه پایان نامه درج می گردد

به آنان که خداوند را دوست دارند

و خدا نیز

دوستشان دارد؛

به خانواده‌ام،

به معلم،

به استاد؛

به آنان که اندیشه را به نور علم و ایمان روشن

و هستی را با ایثار قطره‌های وجود خویش تابناک کرده‌اند.

و به او، که نمونه کامل معلم بود،

هست و ...

خواهد ماند.

چکیده

بی‌تردید، حق بر آزادی دینی یکی از مهم‌ترین حقوق بشری است. دین بیانگر تلقی انسان از مفهوم زندگی، و رابطه انسان با جهان و ارتباط انسان با وجودی مقدس و متعالی است. و آزادی دینی، هم باورهای انسانی؛ یعنی حق انتخاب، حفظ، تغییر و یا انصراف آزادانه از یک دین؛ و هم جنبه‌های رفتاری و آئینی دینداری، از جمله انجام آئین‌های مذهبی و یا حق سازماندهی نهادهای دینی و حتی تشکیل دولت مذهبی و نحوه تعامل با سایر دولت‌ها و ملل را شامل می‌شود؛ در نتیجه، حق برخورداری برابر از آزادی مذهبی باید توأمان، در دو حوزه اعتقاد و رفتار، فردی و یا جمعی، ملی و یا بین‌المللی تضمین شود، تا دین، جایگاه خود را در درون و برون گروه‌های مذهبی ملی و فرامرزی در فضایی فارغ از تخاصم، تحقیر و یا تبعیض بازیابد. تبعیض بر مبنای دین یا عقیده، بی‌حرمتی به کرامت انسانی و انکار اصول منشور ملل متحد، و این آزادی یکی از حیاتی‌ترین عناصر تشکیل دهنده هویت دین‌مداران و تصویر آنان از زندگی و حقی بسیار گسترده است. این رساله با نام «آزادی دینی از منظر حقوق بین‌الملل» در پی شناخت این مسأله است که چگونه آزادی مذهب در جهان متکثر کنونی و با توجه به قواعد و رویه بین‌المللی، عملی، محدود یا مورد حمایت حقوق بین‌الملل قرار می‌گیرد.

چیستی و ویژه‌گی‌های حق بر آزادی دینی، شناسایی و تبیین مصادیق مهم نقض آزادی دینی و جایگاه رواداری دینی در فقه اسلامی به عنوان یک نظام مطرح در حوزه آزادی دینی؛ انواع، شیوه‌ها و محدودیت‌های حق بر آشکارسازی و اجرای مذهب، چگونگی تقابل سایر حقوق و آزادی‌ها با آزادی دینی و راه حل این تعارض‌ها و راه‌کار و نحوه مداخله دولت‌ها در آزادی دینی، و نیز منزلت تفاوت‌ها و فرهنگ‌های مختلف در تعیین بستر درست تفسیر و اجرای حق بر آزادی دینی از دغدغه‌های مهم پژوهش حاضر است.

سپاس، خداوند را سزاست و درود؛ پیامبران، خاتم آنان و خاندان پاکش را سزاوار است.

با احترام به تمام استادان و فرزندگان، و به طور خاص، استاد عزیز و ارجمندم، جناب آقای دکتر جمشید ممتاز که به قدر توان اندکم از اخلاق و اندیشه پاک و راهنمایی‌های عالمانه او بهره‌مند شده‌ام، از او و دو استاد گرامیم؛ جناب آقای دکتر عباسعلی کدخدایی و جناب آقای دکتر امیرحسین رنجبریان که مشفقانه از خرمن علم خویش بهره‌مندم ساخته‌اند، سپاسگزارم. سربلندی و توفیق روزافزون‌شان را از خداوند بزرگ مسألت دارم.

فهرست مطالب

مقدمه:

۱

بخش اول

مفهوم آزادی دینی، حوزه و شیوه‌های ابراز آن/۱

۱۱	مقدمه
۱۲	فصل اول: مفهوم آزادی دینی و حوزه درونی آن
۱۲	گفتار اول: مفهوم آزادی دینی
۱۳	مبحث اول: مفهوم غیر حقوقی دین
۱۵	مبحث دوم: مفهوم حقوقی دین
۱۹	مبحث سوم: ماهیت و ویژگی‌های حق بر آزادی مذهب
۲۰	بند اول: حقانیت و حق بودن آزادی دینی
۲۱	بند دوم: ویژگی حق بر آزادی دینی
۲۳	گفتار دوم: حوزه درونی آزادی دینی
۲۴	مبحث اول: ارتباط حوزه درونی اعتقاد با اجبار ظاهری
۲۷	مبحث دوم: علل عدم توصیف اجبار بر مخالفت با اعتقادات دینی
۲۷	بند اول: حق بر انتخاب به عنوان مانعی بر عدم نقض آزادی دینی
۳۱	بند دوم: نقض حق بر ابراز دین به عنوان فرض اولیه
۳۵	بند سوم: عدم شایستگی عقیده به عنوان مانعی بر عدم نقض آزادی دینی
۳۷	بند چهارم: وضعیت‌های ویژه به عنوان مانعی در توصیف نقض آزادی دینی
۴۳	بند پنجم: عدم تفکیک دقیق حوزه‌های داخلی و ظاهری آزادی دینی
۴۷	مبحث سوم: نمونه‌هایی از نقض حوزه درونی اعتقاد توسط اجبار ظاهری
۴۸	بند اول: اجبار به وظیفه نظامی عمومی در قلمرو آزادی مذهب
۵۱	بند دوم: تضاد پرداخت اجباری مالیات با آزادی دین و اعتقاد
۵۴	مبحث چهارم: حمایت غیرمستقیم از حق بر آزادی مذهب در حوزه درونی آن
۵۵	مبحث پنجم: حق بر رهائی از تبعیض دینی و نابرداری مذهبی

۵۵	بند اول: مفهوم و مبنای عدم تبعیض بر اساس دین
۵۸	بند دوم: اصل عدم تبعیض در رویه نهادهای حقوق بشری
۶۴	بند سوم: تبعیض مشدّد علیه اقلیت‌های دینی
۶۸	مبحث ششم: حق بر حفظ و تغییر دین، و یا خروج از آن
۷۵	مبحث هفتم: حق بر رهایی از اجبار و اکراه در دین
۷۹	بند اول: مفهوم رهایی از اکراه
۸۱	بند دوم: ترویج دین و اکراه در دین
۸۹	بند سوم: ارتداد
۹۴	بند چهارم: رواداری دینی و ارتداد از منظر فقه
۹۴	الف: رواداری دینی در قرآن و سنت
۱۰۰	ب: ارتداد به عنوان مانعی برای آزادی دینی از دیدگاه فقه اسلامی
۱۰۲	۱: مفهوم ارتداد
۱۰۴	۲: نقد و بررسی دیدگاه فقهاء در مورد ارتداد
۱۰۹	۳: روابط درون دینی و برون دینی از منظر قرآن
۱۱۱	مبحث هشتم: حق بر رهایی از زجر و آزار به سبب دین
۱۱۷	فصل دوم: حق بر ابراز دین
۱۱۷	گفتار اول: منابع حق بر ابراز دین و انواع ابراز آن
۱۱۷	مبحث اول: تحلیلی از منابع و اسناد حق بر ابراز دین
۱۲۴	مبحث دوم: انواع حق بر ابراز دین
۱۲۴	بند اول: عبادت (Worship)
۱۲۶	بند دوم: رعایت (Observance)
۱۲۷	بند سوم: اجرا (Practice)
۱۳۱	بند چهارم: آموزش (Teaching)
۱۳۲	الف: حق بر آموزش مذهب، به‌نحو کلی
۱۳۴	ب: آزادی والدین و سرپرستان در آموزش دینی کودکان
۱۵۲	ج: تعهد دولت در قبال حق بر آزادی مذهبی و اعتقادی کودک
۱۵۴	گفتار دوم: شیوه‌های ابراز دین
۱۵۵	مبحث اول: حق بر ابراز فردی و جمعی دین
۱۵۶	مبحث دوم: حق بر سازماندهی و تشکیل نهادهای مذهبی
۱۶۰	مبحث سوم: حق بر تاسیس عبادتگاه‌ها، مدارس و اماکن دینی و بهره‌گیری از آنها
۱۶۲	مبحث چهارم: حق بر تأسیس و اداره مراکز خیریه و انسان‌دوستانه
۱۶۳	مبحث پنجم: حق بر ساخت، نگهداری و استفاده از کالاها و نمادهای مذهبی

۱۶۵.....	بند اول: حق بهره‌مندی از پوشش مذهبی و حجاب
۱۸۸.....	بند دوم: حق بهره‌مندی از سایر کالاها و نمادهای مذهبی
۱۹۶.....	مبحث ششم: حق بر نوشتن، چاپ و انتشار کتب و مطالب مذهبی
۲۰۰.....	مبحث هفتم: حق بر تعلیم یک عقیده و یا مذهب در اماکن مناسب
۲۰۲.....	مبحث هشتم: حق بر درخواست و دریافت کمک مالی
۲۰۳.....	مبحث نهم: حق بر داشتن روحانی و رهبر مذهبی
۲۰۶.....	مبحث دهم: حق بر اعیاد، اوقات و تعطیلات مذهبی
۲۱۰.....	مبحث یازدهم: حق بر رسمی‌سازی یک مذهب
۲۱۱.....	مبحث دوازدهم: حق بر ارتباط با افراد و گروه‌ها در امور دینی و اعتقادی
۲۱۴.....	مبحث سیزدهم: سایر شیوه‌های ابراز مذهب
۲۱۵.....	نتیجه بخش اول

بخش دوم

حدود حق بر آزادی دینی/۲۲۲

۲۲۲.....	مقدمه
۲۲۹.....	فصل اول: شرایط و زمینه‌های حدود حق بر آزادی دینی
۲۲۹.....	گفتار اول: شرایط ایجاد محدودیت بر آزادی دینی
۲۳۰.....	مبحث اول: قانونی بودن محدودیت
۲۳۶.....	مبحث دوم: مردم‌سالاری دولت اعمال‌کننده محدودیت
۲۴۴.....	مبحث سوم: ضرورت و تناسب
۲۴۴.....	بند اول: ضرورت
۲۴۸.....	بند دوم: تناسب
۲۵۲.....	مبحث چهارم: تبعیض‌آمیز نبودن محدودیت‌ها
۲۵۵.....	مبحث پنجم: تأمین هدف مشروع
۲۵۶.....	گفتار دوم: زمینه‌های محدودیت‌های حق بر آزادی دینی
۲۵۶.....	مبحث اول: امنیت عمومی
۲۶۱.....	مبحث دوم: نظم عمومی
۲۷۴.....	مبحث سوم: بهداشت و سلامت عمومی
۲۸۴.....	مبحث چهارم: اخلاق عمومی
۲۹۷.....	فصل دوم: تعارض آزادی دینی با حقوق و آزادی‌های بنیادین دیگران و حاشیه تفسیر
۲۹۷.....	گفتار اول: تحلیل محدودیت آزادی دینی از منظر تعارض حق‌ها
۲۹۸.....	مبحث اول: جایگاه حمایت از حقوق و آزادی دیگران
۳۰۰.....	مبحث دوم: تفسیری متعادل برای حق‌های متعارض

۳۰۰.....	بند اول: مفهوم تعارض حق‌ها و رویکرد تحدید حق بر آزادی دینی
۳۱۰.....	بند دوم: سلسله مراتب حق‌ها و راه‌کار حل تعارض آنها
۳۲۰.....	گفتار دوم: مصادیقی از تعارض حق بر آزادی دینی با حقوق و آزادی دیگران
۳۲۰.....	مبحث اول: توهین به ادیان
۳۲۱.....	بند اول: نیم‌نگاهی به تزاخم تاریخی آزادی بیان و آزادی دینی
۳۲۲.....	بند دوم: توهین به ادیان در اسناد و رویه قضایی نهادهای اروپایی
۳۳۱.....	بند سوم: توهین به ادیان از منظر نهادهای سازمان ملل
۳۳۳.....	بند چهارم: توهین به ادیان در قوانین و رویه برخی دولت‌ها و کتاب مقدس
۳۳۸.....	بند پنجم: پاسخی به چالش‌های حق بر نقد عقاید و احکام دینی
۳۴۱.....	بند ششم: نقد معیار حقانیت دینی برای ارزیابی توهین به ادیان و یا مقابله با آن
۳۴۲.....	بند هفتم: نیم‌نگاهی به توهین به مقدسات اسلامی در سال‌های اخیر و ارائه راه‌کار
۳۵۲.....	مبحث دوم: مقابله با تروریسم و تحدید آزادی دینی
۳۶۳.....	گفتار سوم: دکترین «حاشیه تفسیر» و محدودیت‌های حق بر ابراز آزادی دینی
۳۶۴.....	مبحث اول: مفهوم و پیشینه دکترین «حاشیه تفسیر» در پرتو آزادی دینی
۳۷۰.....	مبحث دوم: علل پذیرش «حاشیه تفسیر»
۳۷۶.....	مبحث سوم: شروط اعمال «حاشیه تفسیر»
۳۷۷.....	مبحث چهارم: آثار پذیرش دکترین «حاشیه تفسیر»
۳۷۷.....	مبحث پنجم: چالش‌های ایده حاشیه تفسیر
۳۸۰.....	مبحث ششم: حاشیه تفسیر و آزادی دینی، در رویه اخیر دیوان حقوق بشر اروپایی
۳۸۲.....	نتیجه بخش دوم
۳۸۳.....	نتیجه پایانی
۳۹۸.....	فهرست منابع

مقدمه :

الف) تبیین موضوع و انگیزه انتخاب آن

دین به عنوان هدیه‌ای الهی همیشه راهنمای کاروان بشریت به سوی سعادت بوده، اما مذاهب و اختلافات عقیدتی و یا مقابله با آنها، در کنار فوائد بسیار آنها، منشأ رنج‌ها و درگیری‌های متعددی نیز شده‌اند، به حدی که گویا تبعیض و آزار بر اساس مذهب، قرین و همراه جامعه بشری گردیده‌است.^۱ الیزابت بنیتو در مطالعه خود پیرامون نابردباری دینی می‌گوید: تاریخ مملو از سرگذشت نابردباری‌های مذهبی است؛ جنگ علیه یهودیان، مسیحیان و مسلمانان از قرن یازدهم تا پانزدهم، جنگ‌های مذهبی قرن شانزدهم، جنگ‌های سی ساله در قرن هفدهم، جنگ‌های بین مسلمانان و مسیحیان در قرون هشتم، نهم و ... از نمونه‌های تاریخی آن است، و در دوران معاصر نیز انسان‌ها از رنج ناشی از نابردباری مذهبی در امان نیستند.^۲ به‌عنوان مثال، پس از فجایع جنگ جهانی دوم، در شوروی و کشورهای شرقی، آزار مذهبی با نام سیاست‌های ایدئولوژیک در جهت مقابله با مذهب، به بیداد علیه متدینان انجامید.^۳

همچنان که تفسیر غلط از محتوای دین، مصیبت‌های فراوانی را به ارمغان آورده‌است؛ گزارشگر ویژه ملل متحد در موضوع محو اشکال نابردباری و تبعیض دینی، خبر از صدور سه حکم از سوی ملا محمد عمر، فرمانده طالبان در افغانستان، بر اساس تفسیر وی از شریعت اسلام، داده‌است: حکم هشتم ژانویه ۲۰۰۰ مبنی بر مجازات مرگ برای مردان و مجازات پنج سال حبس برای هر کس که نوشته‌ای علیه اسلام را در اختیار داشته‌باشد، حکم ۲۶ فوریه ۲۰۰۱ مبنی بر تخریب مجسمه‌ها و آثار باستانی مربوط به غیرمسلمانان از جمله مجسمه‌های بوداییان در بامیان، فرمان

^۱ - قرآن کریم نمونه‌های متعددی از درگیری‌های دینی را نقل می‌کند. رک بروج (۸۵) آیات ۴-۸ / آل عمران (۳) ۱۳ / هود (۱۱) ۱۱۸.

^۲ - Elizabeth Odio Benito, 'Elimination of All Forms of Intolerance and Discrimination based on Religion or Belief, Study of the current dimensions of the problems of intolerance and of discrimination on grounds of religion or belief': UN Doc. E/CN.4/Sub.2/1987/26, 31 Aug. 1986, Para. 157 cited in Karen Musalo, **Claims for Protection Based on Religion or Belief: Analysis and Proposed Conclusions**, Geneva, Department of International Protection UN High Commissioner for Refugees, 2002, p.2. available at <http://www.unhcr.org>

^۳ - UN Doc. A/53/279, 24 Aug. 1998, para. 85(a).

می ۲۰۰۱ مبنی بر لزوم پوشش ویژه و استفاده از علائم خاص، برای غیرمسلمانان. گزارشگر ویژه از فرمانده عالی طالبان می‌خواهد از صدور این فرمان پرهیز کند؛ زیرا این فرمان علاوه بر ماهیت تبعیض‌آمیز خود مخالف با قواعد حقوق بشری بین‌المللی مبنی بر ممنوعیت رفتار تبعیض‌آمیز با اقلیت‌ها است. گزارشگر ویژه معتقد است این اقدامات، به کارگیری مذهب برای اغراض سیاسی و تاریک اندیشی و مخالفت با علم و معرفت^۴ است؛ تصویر منفی طالبان از اسلام نه تنها معرفت ناپسندی برای دین، بلکه خیانت و توهین آشکار به اسلام است.^۵

بنیتو می‌گوید: اشکال مختلف تبعیض دینی، عللی مرکب، چند وجهی و پیچیده دارند؛ گاهی مذهب پیرایه‌ای برای تعصباتی می‌شود که ذاتا هیچ ارتباطی با دین ندارند؛ عللی چون عوامل تاریخی، فرهنگی، اجتماعی و یا عینی، محرک‌های اصلی و واقعی خصومت و تنفر می‌شوند و آنها، موجب درک و برداشت‌هایی از آموزه‌های دینی می‌گردند و دینداران مذهب را به گونه‌ای تفسیر می‌کنند که موجب نابردباری و پیش‌داوری می‌گردد. همچنان که محدودیت علیه حجاب اسلامی در فرانسه و ترکیه و برخی دیگر دولت‌ها و تشویه چهره اسلام با نام تروریسم و ضدیت با حقوق بشر، از دیگر مصائب دوران ماست که به عنوان سکولاریسم و مردم‌سالاری ترویج می‌شوند.

گزارش‌های گزارشگر ویژه ملل متحد حاکی از آمیختگی زمینه‌های قومی، ملی و مذهبی در تعدی علیه اقلیت‌ها و زنان است.^۶ اختلاف صاحبان ادیان و مذاهب و یا اختلافات ناشی از مذهب می‌توانند موجب اختلافات بین کشورها و یا تخصص بین طرف‌های داخلی، چون اقوام و گروه‌ها گردند؛ و یا به صورت اختلافات بین ادیان مستقل، و یا بین شاخه‌ها و شعب یک دین، و یا آمیخته‌ای از اختلاف بین ادیان و فرقه‌های درون دینی^۷ گردند. افزون بر این، امروزه تبعیض‌ها و آزارهای دینی تنها ناشی از مسائل و یا ناهنجاری‌های دینی نیست بلکه، عوامل غیرمذهبی به همراه نابردباری‌های دینی، آمیخته‌ای را برای اعمال آزارهای دینی و تبعیض فراهم ساخته‌اند.^۸

مذهب یا دین، بیانگر تلقی انسان از مفهوم زندگی، و رابطه انسان با جهان و ارتباط انسان با وجودی مقدس و متعالی، چون خداوند، است. دین نه تنها در اندیشه و وجدان انسان، بلکه به اختلاف و متناسب با محتوای ادیان، در بیشتر و یا تمامی ارکان زندگی فردی و جمعی موثر است. از طرفی، چون اندیشه و اعتقاد مذهبی را نمی‌توان از رفتار مبتنی بر دین منفک کرد، آزادی دینی، هم باورهای انسانی و حوزه وجدانی، یعنی حق انتخاب، حفظ، تغییر و یا انصراف آزادانه از یک دین را در بر می‌گیرد؛ و هم جنبه‌های رفتاری و وجه بیرونی و آئینی دین و دینداری، از جمله انجام مراسم و

^۴- Obscurantism

^۵- UN Doc. A/56/253, 31 Jul. 2001, paras.26-30. available at <http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/N01/483/85/PDF/N0148385.pdf?OpenElement>

^۶- Elizabeth Odio Benito, op.cit., para.163. Karen Musalo, op.cit , p.4.

^۷- UN Doc. E/CN.4/2000/65, 15 Feb. 2000, paras. 173-175/ UN Doc. E/CN.4/2001/63, 13 Feb. 2001, para. 181-188., UN Doc.E/CN.4/1999/58, 11 Jan. 1999, para. 115(e).

^۸- Inter-religious disputes, Intra-religious disputes and Inter-religious and Intra-religious disputes

^۹- UN Doc. A/54/386, 23 Sept. 1999, para. 129.

^{۱۰}- See Racial Discrimination and Religious Discrimination: Identification and Measures, UN Doc. A/CONF.189/PC.1/7, 13 Apr. 2000, para. 123.

آئین‌های مذهبی و یا حق سازماندهی نهادهای دینی و حتی تشکیل دولت مذهبی و نحوه تعامل با سایر دولت‌ها و ملل را شامل می‌شود؛ در نتیجه، حق برخورداری برابر از آزادی مذهبی باید توأمان، در دو حوزه اندیشه و رفتار، فردی و یا جمعی، اکثریتی و یا اقلیتی، اعتقادی، حقوقی و یا سیاسی؛ ملی و یا بین‌المللی تضمین شود، تا بر اساس انتخاب آزادانه انسانی، دین، جایگاه خود را در درون و برون انسان، گروه‌های مذهبی ملی و فرامرزی و یا جامعه جهانی، در فضایی فارغ از تخصیص، تحقیر و یا تبعیض بازیابد. از این رو، «تبعیض میان انسان‌ها بر مبنای دین یا عقیده، بی‌حرمتی به کرامت انسانی و انکار اصول منشور ملل متحد است»^{۱۱} و باید به عنوان نقض حقوق بشر و آزادی‌های بنیادین که در اعلامیه جهانی حقوق بشر و به تفصیل در میثاق‌های بین‌المللی مربوط به حقوق بشر اعلام شده، و به عنوان مانعی در برابر روابط دوستانه و مسالمت‌آمیز بین ملت‌ها، محکوم شود.^{۱۲} ارزش این آزادی تا حدی است که به عنوان یکی از چهار ارزش بنیادین قواعد مدرن حقوق بشری مندرج در اسناد بین‌المللی شناخته شده است.^{۱۳}

دیوان اروپائی حقوق بشر معتقد است: آزادی اندیشه، وجدان و مذهب یکی از اسطوانه‌های جامعه مردم‌سالار است. این آزادی، در بعد مذهبی خود، یکی از حیاتی‌ترین عناصر تشکیل دهنده هویت دین‌مداران و تصویر آنان از زندگی است، و در عین حال برای ملحدان، شگاکان در وجود خداوند، شگاکان در دین و بی‌تفاوت‌ها، غنیمتی ارجمند است؛ کثرت‌گرایی از مردم‌سالاری جدایی‌ناپذیر است و مردم‌سالاری قرن‌ها مقصد و آرزوی انسان‌ها بوده است.^{۱۴}

آزادی دینی حقی بسیار گسترده است که حوزه‌های متعددی از حیات روحانی، فردی، اجتماعی و جهانی انسان‌ها را در بر می‌گیرد، و در عمل، همراه با بسیاری از دیگر حقوق اساسی و آزادی‌های بنیادین بشری تحقق می‌یابد و یا در تزامن با آنان واقع می‌شود. از سویی دیگر، تنوع عقاید و مذاهب و دیدگاه‌های مختلف راجع به جایگاه مذهب در زندگی بشری، بر چالش بررسی آزادی دینی می‌افزاید. شناخت جایگاه آزادی دینی در حقوق بین‌الملل و این مسأله که چگونه مذهب مورد حمایت حقوق بین‌الملل قرار می‌گیرد و یا چگونه در جهان متکثر کنونی عملی و یا محدود می‌گردد از سؤال‌های اساسی و کاربردی دوران ماست؛ زیرا ادیان محور مباحث کثرت فرهنگ‌ها^{۱۵} و برخورد دیدگاه‌ها و گرایش‌های گوناگون در سطح ملی و بین‌المللی شده‌اند؛ که مسأله حجاب در فرانسه و ترکیه نمونه‌ای از آن است.^{۱۶}

^{۱۱} - ممنوعیت تبعیض بر اساس دین در مواد ۱(۳)، ۱۳(ب)، ۵۵ (ج) و ۷۶ (ج) منشور ملل متحد آمده است.

^{۱۲} - ماده ۳ اعلامیه ۱۹۸۱ مجمع عمومی راجع به محو همه اشکال ناپردباری و تبعیض بر اساس دین و عقیده.

^{۱۳} - این چهار حق بنیادین؛ رهائی از فقر، رهائی از ترس، آزادی عقیده و آزادی بیان هستند؛ و ظاهراً منشأ آنها

اهدافی است که فرانکلین روزولت برای جهان پس از جنگ جهانی دوم ترسیم کرده است. رک

Jonathan Cooper, **Countering Terrorism, Protecting Human Rights: A Manual**, OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR), Warsaw, 2007, p.16. available at : www.osce.org/odihr

^{۱۴} - Kokkinakis v. Greece. Application No. 14307/88 (Ser. A) No. 260-A ECtHR, (1993), Para. 31.

^{۱۵} - Multiculturalism

^{۱۶} - Paul M. Taylor, **Freedom of Religion: UN and European Human Rights Law and Practice**, New York, Cambridge University Press, 2005, p. ix.

باید توجه داشت که با وجود ماهیت به هم پیوستهٔ حق‌های بشری و گسترهٔ دین، حق بر آزادی ابراز مذهب و عقیده نمی‌تواند فارغ از سایر قواعد مندرج در اسناد حقوق بشری، چون قواعد مربوط به آزادی بیان و آزادی‌های جمعی و یا فردی دیگر، ملاحظه یا ارزیابی شود. به همین سبب، نهادهای قضایی و شبه‌قضایی در بررسی نقض حق بر آزادی دینی با وجود اهمیتی که برای حق بر آزادی دینی پذیرفته‌اند، گاهی بر مواد مربوط به این آزادی تکیه نکرده، بلکه دیگر حق‌های بشری را مطمح نظر قرار داده‌اند.^{۱۷} این آمیختگی از طرفی بررسی این حق را مشکل می‌کند و از طرفی راه را برای شناخت عینی مذهب، در واقعیت حیات بشری، باز می‌کند و محقق را از شعار حمایت از آزادی و حقوق بشر، به ملاحظهٔ رویهٔ عملی دولت‌ها و نهادهای بین‌المللی و منطقه‌ای می‌کشاند. شاید کمتر حقی از حقوق بشری، این چنین پرچالش و درآمیخته با تمامی حق‌های انسانی و واقعیت‌های زندگانی و گرفتار تکثر دیدگاه‌ها و تفاوت دولت‌ها در نگرش به مذهب است. به گونه‌ای که گروهی دین را راه نجات و تعالی انسان و عامل به‌سامان آمدن دنیا و آخرت جامعهٔ بشری، و دسته‌ای آن را علت تخدیر و انحطاط بشریت می‌دانند. گروهی مردم‌سالاری دینی و جمعی تقابل مذهب با مردم‌سالاری و مناسبت دین‌جدایی با مردم‌سالاری را مسلم می‌شمارند. بسیاری از شاخه‌های حقوق بین‌الملل، همچون حقوق بشر، حقوق بشردوستانه، حقوق کیفری بین‌المللی، حقوق مخاصمات و دیگر موارد، درگیر شناخت جایگاه صحیح این حق هستند. از طرفی دینداری و پایبندی به قواعد شرعی به‌خصوص، ادعای حقانیت دینی در کنار احترام به کرامت انسانی و حق‌های بشری به‌ویژه، انتخاب و تغییر مذهب و عمل به مفاد مذاهب گوناگون و متضاد، چالشی است که پاسخ به آن جز با شناخت صحیح از حق بر آزادی دینی در واقعیت حقوقی و حقیقی آن میسر نیست.

این چالش باعث شده‌است که نهادهای مرتبط با ملل متحد، شورای اروپا، ایالات متحده آمریکا،^{۱۸} دولت‌ها، سازمان‌های غیردولتی، نهادهای دینی و محققان در سال‌های اخیر قرن پیشین و در هزارهٔ سوم، به این حق و نحوهٔ اجرای آن و تعیین جایگاه آن، با توجه به اعتقادات خویش و به علل متفاوت مذهبی، سیاسی و حقوقی، همت گمارند. تمامی این امور و پیش‌آمدهایی چون موضع برخی دولت‌ها در قبال اسلام پس از واقعهٔ ۱۱ سپتامبر، توهین به مقدسات، تحقیر ادیان، مقابله با حجاب و نمودهای مذهبی، اسناد اسلام به نابردباری دینی، انگیزه شد که نگارنده به عنوان متعلم علوم دینی و حقوق بین‌الملل به شناخت و تحقیق در این موضوع علاقه‌مند شده و با وجود درک مشکل بودن این عرصه، در شناخت و تبیین آن تلاش نماید. زیرا با تمام اهمیت این حق، همان‌گونه که برخی در نتیجهٔ بررسی ماده ۱۸ اعلامیه جهانی حقوق بشر گفته‌اند: «انسان مجبور می‌شود که به این نتیجه تن دهد

^{۱۷} - از این دست می‌توان از رأی (Hoffmann v. Austria (1993) نام برد.

OSCE/ODIHR Advisory Panel of Experts on Freedom of Religion or Belief in Consultation with European Commission for Democracy Through Law, **Guideline for Review of Legislation Pertaining to Religion or Belief**, Edinburgh, 2004, p. 9. available at : www.osce.org/odihr

^{۱۸} - See "International Religious Freedom Act of 1998" and United States Commission on International Religious Freedom in www.uscirf.gov

که حق بر آزادی دینی یکی از ضعیف‌ترین حقوق بشری منعکس در مواد ۳ تا ۱۸ اعلامیه جهانی حقوق بشر - از منظر شناسایی و اجرا - است.^{۱۹}

پیشینه و حوزه قواعد بین‌المللی

در دوران معاصر^{۲۰} آزادی دینی ابتدا در منشور ملل متحد با عنوان احترام به حقوق بشر برای همگان فارغ از تبعیض دینی جلوه‌گر می‌شود. گرچه ماده ۲ کنوانسیون منع ژنوسید، نابودی گروه‌های مذهبی را یک روز پیش از صدور اعلامیه جهانی حقوق بشر مورد توجه قرار داد، اما اعلامیه، اولین سند بین‌المللی است که این حق را به عنوان «حق بر آزادی اندیشه، عقیده و دین» شناسایی و تبیین نمود.^{۲۱} سپس این حق در تمامی اسناد اصلی حقوق بشری بین‌المللی و منطقه‌ای^{۲۲} به عنوان یک حق بنیادین، مورد تصریح و یا اشاره قرار گرفت.^{۲۳} در این میان، از اسناد بین‌المللی، ماده ۱۸ میثاق حقوق مدنی و سیاسی، اعلامیه محو تمامی اشکال ناپردباری و تبعیض بر اساس دین و عقیده مصوب ۱۹۸۱ مجمع عمومی و قطع‌نامه ۲۰۰۵/۴۰ کمیسیون حقوق بشر^{۲۴} و از اسناد منطقه‌ای، ماده ۹ کنوانسیون اروپایی نقش محوری دارند؛ و بسیاری از تألیفات پیرامون فراهم‌سازی این اسناد و یا شرح آنها متمرکز شده‌اند. در این میان، مطالعه کریشناسوامی که در سال ۱۹۶۰ منتشر گردید و بعد توسط بنیتو

¹⁹ - R. B. Lillich, "Civil Rights" in T. Meron (ed), *Human Rights in International Law: Legal and Policy Issues*, Oxford, Clarendon Press, 1984, p. 160.

^{۲۰} - راجع به سابقه آزادی دینی پیش از منشور رک

Arcot Krishnaswami, 'Study of Discrimination in the Matter of Religious Rights and Practices' UN Doc. E/CN.4/Sub.2/200/Rev. 1 (1960), reprinted in Tad Stahnke and J. Paul Martin (eds.), *Religion and Human Rights: Basic Documents*, Center for the Study of Human Rights Columbia University, 1998, pp. 2-12. / Malcolm Evans, *Historical Analysis of Freedom of Religion or Belief as a Technique for Resolving Religious Conflict*, in Tore Lindholm, W. Cole Durham, Gr. And Bahia G. Tahzib-Lie (eds.), *Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook*, Leiden, Martinus Nijhoff Publishers, 2004, pp. 1-13.

²¹ - Universal Declaration of Human Rights, UNGA res. 217A(III), 10 Dec. 1948, art.18 [hereinafter "Universal Declaration" or "UDHR"]

^{۲۲} - به عنوان نمونه رک:

Art. 9 of the *European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*, 213 U.N.T.S. 222 (entered into force Sept. 3, 1953) [hereinafter ECHR]; art. 12 of the *American Convention on Human Rights*, O.A.S. Treaty Series No. 36, 1144 U.N.T.S. 123 (entered into force July 18, 1978); art. 8 of the *African Charter on Human and Peoples' Rights*, adopted June 27, 1981, O.A.U. Doc. CAB/LEG/67/3 Rev.5, 21 I.L.M. 58 (1982) (entered into force Oct. 21, 1986); *Principle VII of the Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe* (Helsinki Accords) (adopted Aug. 1, 1975).

^{۲۳} - جهت شناسایی و مطالعه این اسناد رک

Stahnke and J. Paul Martin (eds.), op.cit. / Bahiyiyih G. Tahzib, *freedom of Religion or Belief: Ensuring Effective International Legal Protection*, The Hauge, Martinus Nijhoff Publishers, 1996/ Tore Lindholm, W. Cole Durham, Gr. And Bahia G. Tahzib-Lie (eds.), op.cit., pp. 873- 946./ <http://www1.umn.edu/humanrts/edumat/studyguides/religion.html/> and <http://www.religlaw.org>

²⁴ - *International Covenant on Civil and Political Rights*, UNGA res. 2200A(XXI), 23 Mar. 1976, art. 18 [hereinafter 'ICCPR']; *Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and Discrimination Based on Religion or Belief*, UNGA res. 36/55, 25 Nov. 1981, [hereinafter 'Declaration1981']; *Commission on Human Rights resolution 2005/40 on Elimination of all forms of intolerance and of discrimination based on religion or belief* UN Doc. E/CN.4/RES/2005/40 or UN Doc. A/C.3/61/L.25 [hereinafter resolution 2005/40]

تکمیل شد نقش عمده‌ای در تدوین اسناد و تألیفات بعدی پیرامون آزادی دینی داشته‌است. مجمع عمومی در سال ۱۹۶۲ بر اساس اصولی که کریشناسوامی فراهم آورده بود، تصمیم داشت که در کنار تهیه یک کنوانسیون راجع به تبعیض نژادی یک کنوانسیون مستقل نیز راجع به محو نابرداری دینی فراهم‌آید و جنبه‌های مختلف آزادی دینی را پوشش دهد، ولی به سبب حساسیت این مسأله و مخالفت‌های موجود، این مهم هرگز تحقق نیافت؛ و ثمره این تلاش به صدور اعلامیه ۱۹۸۱ منتهی گشت که از کامل‌ترین اسناد در زمینه این حق است، و به نحوی مفاد اسناد پیش از خود را شامل می‌گردد.^{۲۵} با صدور قطع‌نامه ۱۹۸۶/۲۰ در دهم مارس، کمیسیون حقوق بشر، نهاد گزارشگر ویژه را برای بررسی رخ داده‌های مخالف اعلامیه ۱۹۸۱ و ارائه توصیه و راه‌کارهای مقابله با آنها تأسیس نمود.^{۲۶} مجموعه گزارش‌های سه گزارشگر ویژه‌ای که تا به حال فراهم آمده‌است، نه تنها بیانگر وقایع خارجی، شکایات و گزارش بازدید از کشورها است که بیانگر نقض این حق در کشورها، اعم از کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه، در سطح عمومی و نیز نسبت به گروه‌های آسیب‌پذیر است، بلکه حاوی نکات حقوقی قابل توجه، قابل نقد و ارزشمندی است.^{۲۷} در حقیقت، می‌توان اقدامات گزارشگر ویژه را متمم عملکرد کمیته حقوق بشر در زمینه آزادی عقیده و مذهب دانست. همچنان که اعلامیه مذکور می‌تواند راهنمایی جهت ارزیابی ماده ۱۸ میثاق حقوق مدنی و سیاسی تلقی گردد.^{۲۸}

آراء و توصیه‌های کمیته حقوق بشر، نهادهای اروپایی، به‌ویژه کمیسیون و دیوان اروپایی حقوق بشر، و برخی دیگر نهادهای بین‌المللی و منطقه‌ای و نیز قوانین و آراء محاکم داخلی کشورها زمینه‌های مناسب و انبوهی را برای تحقیق در این زمینه فراهم آورده‌است. نویسندگان متعددی با دیدگاه‌های مختلف و با انگیزه‌های دینی و حقوقی؛ مقالات، و کتاب‌هایی را در این زمینه و یا بخشی از آن، تدوین کرده‌اند. در کشور ما نیز تألیفات اندکی در برخی جنبه‌های این حق تهیه و یا منتشر شده‌اند،^{۲۹} ولی فاقد پوشش کامل نسبت به مباحث اصلی این حق و نیز تحلیل لازم در مورد اسناد، آراء و احکام بوده‌اند.

²⁵ - See Natan Lerner, *Defining the Nature and Minimum Standards of Freedom of Religion or Belief*, in Tore Lindholm, W. Cole Durham, Gr. And Bahia G. Tahzib-Lie (eds.), op.cit., pp. 63- 83./ John Witte, Jr., *Introduction: The Foundations and Frontiers of Religious Liberty*, Emory International Law Review, Vol. 21, Issue 1, 2007, pp. 2-4.

²⁶ - CHR Res. 1986/20, 42 UN ESCOR Supp. (No.21) at 66, UN Doc. E/CN.4/1986/65 (1986).

²⁷ - نام این گزارشگر در ابتدا گزارشگر ویژه نابرداری مذهبی بود و از سال ۲۰۰۰ به گزارشگر آزادی عقیده و مذهب، تغییر نام داد. تا کنون سه تن بر این امر گمارده شده‌اند؛ آقای آنجلو دالمدیا ریبرو (اهل پرتغال) از سال ۱۹۸۶ تا ۱۹۹۳، آقای عبدالفتاح عمر (اهل تونس) از سال ۱۹۹۳ تا ۲۰۰۴ و خانم اسماء جهانگیر (اهل پاکستان) از سال ۲۰۰۴ به بعد. رک

<http://www2.ohchr.org/english/issues/religion/index.htm>

²⁸ - رک. سمینار ملل متحد راجع به ترغیب تفاهم، بردباری و احترام در امور راجع به آزادی مذهب و عقیده؛ UN Doc. ST/HR/SER. A/16 (1986), para. 93.

²⁹ - برای نمونه رک محمد حسین مظفری، نابرداری مذهبی؛ بررسی و نقد اعلامیه امحاء نابرداری مذهبی، تهران، اندیشه معاصر، ۱۳۷۶، سید محمد قاری سید فاطمی، حقوق بشر در جهان معاصر، دفتر دوم؛ جستارهایی تحلیلی از حق‌ها و آزادی‌ها، تهران، شهر دانش، ۱۳۸۸، صص ۱۶۵-۱۹۶.

سوال تحقیق:

سوال اصلی این است که جایگاه حق بر آزادی دینی در حقوق بین‌الملل معاصر بر اساس اسناد و رویه بین‌المللی چیست؟ و برخی سوال‌های فرعی عبارتند از: چیستی و ویژه‌گی‌های حق بر آزادی دینی در حوزه درونی و حوزه بیرونی آن، نحوه ارتباط حوزه درونی و حوزه بیرونی این حق، شناسایی و تبیین مصادیق مهم نقض آزادی دینی در دو حوزه پیش‌گفته، جایگاه رواداری دینی در فقه اسلامی به عنوان یک نظام مطرح در حوزه آزادی دینی، انواع، شیوه‌ها و محدودیت‌های حق بر آشکارسازی و اجرای مذهب، چگونگی تقابل سایر حقوق و آزادی‌ها با آزادی دینی و راه حل این تعارض‌ها و راه کار و نحوه مداخله دولت‌ها در آزادی دینی.

فرضیه:

با وجود تلاش‌های پی‌گیر در زمینه تثبیت و تبیین حق بر آزادی دینی در اسناد و رویه بین‌المللی، این حق هنوز با ابهام در حوزه وجدانی و درونی و در مرحله ابراز و عمل به مفاد دین، و حوزه صلاحیت دولت‌ها در محدودسازی آن مواجه است، و تأثیر پیش‌فرض‌های دینی در رویه نهادهای قضایی اروپایی قابل مشاهده است. از نظر اسلامی، گرچه آراء برخی فقیهان در تضاد با برخی از جلوه‌های این حق به‌ویژه در حوزه تغییر دین است، ولی بر اساس ادله قرآنی و روایی می‌توان آزادی دینی را در حد پذیرفته‌ای اثبات نمود.

روش تحقیق:

این تحقیق به شیوه توصیفی تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای اعم از اسناد، آراء، گزارش‌ها، کتب، مقالات چاپی و اینترنتی انجام یافته است. به این نحو که ابتدا با مراجعه به اسناد و تألیفات مربوط، موضوع مورد بحث شناسایی و تبیین شده است. با وجود کثرت اسناد، گزارش‌ها، آراء نهادهای مختلف منطقه‌ای و بین‌المللی سعی شده تمامی موارد ممکن با استفاده از منابع اصلی، مطالعه و تنها موارد مهم‌تر با توجه به مقصد بحث جمع‌بندی و ارائه گردد، به این جهت که سعی نگارنده ارائه مطلب در صحیح‌ترین و کامل‌ترین وجه ممکن آن بوده، با توجه به محدودیت رساله، به هیچ وجه کلیه منابع مطالعه شده ارجاع و یا نقل نشده‌اند. با توجه به محدودیت‌های موجود، در اسناد، آراء و اقوال، زمان بسیاری صرف شده تا اصل آنها مورد مطالعه و برداشت قرار گیرد؛ و به هیچ وجه رأی، یا سند و یا دیدگاهی از متون موجود کپی‌برداری نشده است. به عنوان مثال بیش از دویست رأی نهادهای اروپایی حقوق بشری که مستقیماً و یا غیرمستقیماً در ارتباط با موضوع بوده مورد بررسی قرار گرفته است. در صورتی که به خاطر محدودیت‌های اینترنتی و مشابه آن، سندی قابل دسترس نبوده از منبع دیگر و با رعایت امانت و نقل واسطه، رأی یا سند مزبور نقل شده است. در میان منابع موجود، دیدگاه‌های نویسندگان مطرح، آراء نهادهای اروپایی حقوق بشری، توصیه‌ها، آراء و تفاسیر عام نهادهایی چون کمیته حقوق بشر، گزارش‌های گزارشگران ویژه در اولویت تتبع قرار داشته‌اند.

در مقام تحلیل آراء، پس از آموختن شیوه‌های تحلیل حقوقی از کتب و اسناد مربوط، هیچ نظری بدون تحلیل مورد پذیرش قرار نگرفته و سعی شده در هر حوزه با توجه به اسناد و رویه موجود در همان حوزه

دیدگاه‌های موجود نقد و بررسی و در آن حوزه ارائه نظر شود. در حوزه اسلامی ضمن مطالعه و بررسی آراء فقیهان بزرگ، با توجه به این که رساله حاضر یک رساله فقهی نبوده، این آراء مستقیماً نقل نشده مگر در مواردی که نظر خاصی مورد استناد قرار گرفته‌است. چون در هیچ یک از جنبه‌های حقوقی و فقهی بنا بر تقلید نبوده‌است، به مستندات اصلی رجوع شده و آنها مورد بررسی قرار گرفته و تنها به اشاره به مستند دیدگاه ارائه شده در متن و یا زیرنویس، اکتفا شده‌است. این شیوه، به علت محدود بودن رساله و اهتمام به ارائه جنبه‌های مختلف موضوع صورت گرفته‌است. به همین سبب، در مواردی یافتن سند، آیه و یا قول ارائه شده و تحلیل آنها ساعت‌ها وقت گرفته‌است در حالی که خواننده رساله، تنها یک یا چند سطر کوتاه از نتایج آن را ملاحظه می‌نماید. به عنوان مثال، علاوه بر موارد موجود در کتب مربوط، یک بار قرآن کریم از دیدگاه آزادی دینی به دقت مطالعه و آیات مربوط جمع‌بندی شده‌اند و روایات مربوط نیز بررسی شده، گزارش‌های متعدد گزارشگر ویژه مطالعه و دسته‌بندی شده، تا در مقام ارائه نظر؛ آزادانه، علمی، آگاه و در عین حال فارغ از تأثیر آراء دیگران بتوان به عنوان یک مسلمان ایرانی آشنا به مباحث، ارائه نظر نمود.

بدیهی است، حوزه آزادی مذهب بسیاری از دیگر شاخه‌های حقوق؛ چون حقوق اساسی، جزا و خصوصی و نیز علوم دیگر را در برمی‌گیرد، به همین سبب، با توجه به عنوان رساله و حوزه تخصصی، تنها سعی شده به مباحث اصلی و مربوط با حقوق بین‌الملل پرداخته‌شود. در این حوزه نیز مسائل مهم‌تر و متناسب با حجم رساله گزینش شده‌است و برخی از حوزه‌های بحث، مانند آزادی دینی و حقوق زن علی‌رغم وقت زیادی که نگارنده صرف آن نموده است در نسخه نهایی درج نشده‌است. امیدوارم این گونه مباحث فراهم آمده، به طور مستقل در صورت مقالاتی ارائه گردد.

سازماندهی تحقیق

بر اساس تقسیم پذیرفته‌شده ثنایی، در تدوین رساله‌های علمی، رساله حاضر به دو بخش اصلی، و هر بخش به دو فصل تقسیم شده‌است. زیرا، شناخت و تبیین آزادی دینی منوط به شناخت دو مرحله اصلی این حق است. نخست، شناخت مفهوم حق بر آزادی دینی، حوزه ذاتی شمول و نحوه ابراز این حق و دیگری حدود عرضی و قابل اعمال نسبت به اجرای این حق. به این سبب، بخش اول، بیانگر مفهوم آزادی دینی، حوزه شمول این حق و شیوه‌های ابراز آن است، و در بخش دوم، حدود این حق بحث و تحلیل می‌شود. از این رو که حوزه ذاتی آزادی دینی، به دو شعبه آزادی درونی و آزادی ابراز حق تقسیم می‌شود؛ فصل نخست از بخش نخستین، در دو گفتار، ابتدا به تبیین مفهوم آزادی دینی و سپس به بیان و تحلیل حوزه درونی آن می‌پردازد، و فصل دوم از بخش نخست، در دو گفتار، ابتدا به منابع حق بر ابراز دین و انواع ابراز آن توجه می‌نماید و در گفتار دوم به شیوه‌های ابراز دین در عمل، می‌نشیند، در این گفتار بسیاری از شیوه‌های پرچالش عصر ما تحلیل می‌شوند. در بخش دوم، به این سبب که حدود آزادی دینی منوط به شرایط و زمینه‌های ویژه‌ای است که بدون شناخت و تحلیل آنها نمی‌توان به حق بر ابراز دین در عمل پی برد، در دو فصل، حدود آزادی ابراز و اجرای آزادی دینی تحلیل شده‌است. در فصل نخست، در دو گفتار، ابتدا به شرایط ایجاد محدودیت بر آزادی دینی و سپس به بحث زمینه‌های محدودیت حق بر آزادی دینی خواهیم پرداخت. از این جهت که یکی از

زمینه‌های محدودیت بر اعمال این حق، تزامم با حقوق و آزادی‌های بنیادین دیگران است و بررسی برخی از مصادیق مهم این تزامم، جایگاه این حق را در عمل روشن می‌نماید؛ در دو گفتار نخست فصل دوم، به بررسی تعارض آزادی دینی با حقوق و آزادی‌های بنیادین دیگران پرداخته‌ایم، به این نحو که در گفتار نخست، آزادی دینی از منظر تعارض و یا تزامم حق‌ها تحلیل شده و در گفتار دوم نمونه‌های مهمی از تعارض حق بر آزادی دینی با حقوق و آزادهای دیگران شناسایی و تحلیل شده‌است. در نهایت از این رو که نقش دولت‌ها با توجه به تفاوت فرهنگ‌ها، ادیان و نوع حکومت‌ها، در اجرای حق بر آزادی دینی و حمایت از آن سزاوار توجه ویژه است، در گفتار سوم از فصل نهایی رساله، «نظریه حاشیه تفسیر» تبیین و تحلیل شده‌است. و هر بخشی به نوبه خود به نتیجه‌ای خاص و رساله به نتیجه نهایی ختم شده‌است.